

ISSN-2415-3842 (Online)

ISSN-2311-889X (Print)

КАРПАТИ:

*людина, етнос,
цивілізація*

**THE CARPATHIANS:
populace, ethnos, civilization**

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
З ПРОБЛЕМ КАРПАТОЗНАВСТВА**

9'2023

Івано-Франківськ

- Богдан Томенчук.* Етнокультурні та етнополітичні процеси в Східнокарпатському регіоні в умовах глобальних природно-кліматичних змін у Європі (неоліт – пізні середньовіччя) 222
Bohdan Tomenchuk. Ethno-Cultural and Ethno-Political Processes in the Eastern Carpathian Region in the Conditions of Global Natural and Climate Changes in Europe (Neolith – Late Middle Ages).
- Олег Павлишин.* Рахманський Великдень – архаїка, трансформації уявлень та ритуалів 249
Oleh Pavlyshyn. Rahmanish Easter – Archaics, Transformations of Imaginations and Rituals.
- Тетяна Наконечна (Гоцицька).* Дерево в традиційній різдвяній обрядовості українських горян 265
Tetiana Nakonechna (Hoshchitska). A Tree in the Traditional Christmas Rite of the Ukrainian Highlanders.
- Петро Сіреджук.* Дещо з історії розвитку туризму гуцульського Космача. 292
Petro Siredzhuk. Something from the History of the Development of Tourism in Hutsul Kosmach.
- Олександр Коломийчук.* Бог і християнська віра в сучасному суспільно-культурному житті міста Долина Івано-Франківської області (на прикладі парафії Серця Ісуса і Серця Марії) 302
Oleksandr Kolomyichuk. God and Christian Faith in the Contemporary Socio-Cultural Life of Dolyna Town of Ivano-Frankivsk Region (on the Example of the Heart of Jesus and Heart of Mary Parish).
- Олег Євреший.* Отець Павло Хрущ: штрих до портрета священника і громадського діяча 330
Oleh Yehreshii. Father Pavlo Khrushch: a Detail to the Portrait of the Priest and Public Figure.
- Ольга Ігнатюк.* Роль галицького духовенства у формуванні української державності в першій чверті ХХ ст. 338
Olha Ihnatiuk. The Role of the Halychyna Spirituality in Formation of Ukrainian State in the First Quarter of the 20th Century.
- Ірина Солоней.* Внесок української інтелігенції у дослідження етнографії Гуцульщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) 362
Iryna Solonets. The Contribution of the Ukrainian Intelligentsia into the Research of Ethnography of Hutsulshchyna (the End of the 19th – Beginning of the 20th Centuries).

УДК 903.1(477.8)

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В СХІДНОКАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН У ЄВРОПІ (НЕОЛІТ – ПІЗНЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

БОГДАН ТОМЕНЧУК

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
факультет історії, політології і міжнародних відносин
кафедра етнології і археології
вул. Т. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, 76000
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-8378>
e-mail: bogdan.tomenchuk@pnu.edu.ua*

У статті аналізуються етнокультурні та етнополітичні процеси, які відбувалися на території Східнокарпатського регіону (550x550 км) протягом неоліту – пізнього середньовіччя на фоні глобальних кліматичних змін у Європі. Це дало можливість в окремих випадках наблизитись до розуміння складних причин міграційних та етнокультурних процесів. У їхній основі часто були не лише соціально-економічні та політичні чинники, але і глобальні зміни клімату. Зокрема періоди великих багаторічних різких похолодань у часи енеоліту (кінець IV – початок III тис. до н. е.), раннього заліза (ціле I тис. до н. е.), раннього (IV – перша половина VII ст. н. е.) і пізнього середньовіччя (XIV – початок XVII ст. н. е.). Вони приводили до кардинальних змін природних ландшафтів та, відповідно, ресурсних зон. Крім того, в окремі періоди кліматичної кризи, вони надовго ставали непридатними для життя, що приводило до значного переміщення населення. У періоди потепління вони знову залюднювались, але вже часто новим населенням. Свідченням цього є періоди значного хронологічного розриву між археологічними культурами, які в подальшому більш монокультурні. У їхній основі вже декілька культур, інтеграція яких набула в зоні їхніх нових ресурсних зон у результаті міжетнічних контактів. З періодами різкого похолодання пов'язані в регіоні і великі міграційні рухи, зокрема іраномовних і тюркомовних народів та слов'ян.

У період пізнього середньовіччя, незважаючи на нові глобальні кліматичні зміни, ці етнокультурні процеси, вже в межах державних утворень, були більш стабільними, хоч етнополітичні і надалі залишалися складними і часто змінювались.

У цілому, можна зробити висновок, що глобальні кліматичні зміни протягом цілого досліджуваного нами періоду були важливим фактором впливу – як на етнокультурні, так і на етнополітичні процеси, зокрема на демографію населення Східнокарпатського регіону.

Ключові слова: *Східнокарпатський регіон, глобальні кліматичні зміни, етнокультурні та етнополітичні процеси, археологічна культура, переселення, міграція, даки, північнофракійська спільність, слов'яни, номади.*

Археологічна культура даного етносу, яка являє собою кристалізований слід його історичної долі, відображає і палеогеографічний стан ландшафту в епоху, яка піддається абсолютному датуванню
Л. Гумільов

Східнокарпатський регіон – це не лише велика природно-ландшафтна контактна зона, яка характеризується значними природними ресурсами і корисними копалинами,

але й велика етнокультурна та етнополітична контактна зона. Тут проживали в давні часи різні за походженням народи Європи й Азії, зокрема фракійці, германці, іраномовні й тюркомовні народи та слов'яни. Тут перехрещувалися впливи і багатьох перших світових цивілізацій та держав. Східнокарпатський регіон є не лише великим природним гірським європейським вододілом. Він довгий час відігравав роль великої важкодоступної “стіни” (лімесу) та “воріт” на шляху азійських народів до Європи.

Карпати – друга за площею гірська система в Європі, яка є частиною її головного вододілу між Північною Атлантикою та Середземним і Чорним морями. У ранні античні часи Карпати сприймалися як частина Ріпейських гір (Альпійсько-Карпатський масив), за якими на півночі була Гіперборея, а на півдні вони переходили в Балканські гори. В цілому, Карпати великим (довжиною біля 1500 км) півкільцем (від північного заходу до південного сходу) оточують Середньодунайську рівнину і Трансильванське плато (історико-географічна область Трансильванія).

У даній роботі нами аналізуються основні етнокультурні та етнополітичні процеси в умовах глобальних (північна півкуля) кліматичних змін*, які проходили на території Східнокарпатського регіону**. А саме, від Тиси на заході до Пруту на сході, та від Дністра на півночі до Дунаю на півдні (550x550 км). Його центральну частину займає велике (150x150 км) Трансильванське плато. У північній частині Східнокарпатського регіону розміщене Українське Прикарпаття (історико-географічні області Покуття і Північна Буковина). У східній частині розташоване Румунське Східне Прикарпаття (історико-географічна область Молдавія), у південній – південне Румунське Прикарпаття (історико-географічна область Мунтенія і Олтенія). У західній частині Східнокарпатського регіону розміщене Румунське Західне Прикарпаття (історико-географічні області Банат, Кришана і Марамуреш) та Угорська Потиська низовина (лівобережна). Всі ці історико-географічні області різняться як природними умовами, так і етнокультурними та етнополітичними процесами, які тут проходили впродовж усієї давньої історії. На території окремих із них, зокрема в Трансильванії, знаходяться поклади міді, золота, срібла і заліза (одні з найбільших в Європі), що сприяло ранньому зародженню тут металургії. Окремо слід згадати про наявність у Східнокарпатському регіоні (Трансильванія, Українське Прикарпаття та Закарпаття) покладів солі й соляних джерел. Усе це сприяло ранньому розвитку тут торгівлі через транскарпатські шляхи, які входили до системи великих торгово-міграційних транс'європейських і транс'євразійських шляхів¹.

---

* У статті автором використано узагальнені палеокліматичні дані та реконструкції глобальних змін клімату в північній півкулі (неоліт – пізнє середньовіччя) за В. Клименко.

** Східнокарпатський регіон, або Карпато-Дунайський, був одним з перших регіонів у Європі, який розглядався істориками, зокрема П. Шафариком (30-ті рр. XIX ст.), як “слов'янська прабатьківщина”. Незважаючи на появу нових теорій, карпато-дунайська концепція має своїх численних прихильників серед славістів, які вбачають у цій великій етнокультурній контактній зоні зі значною слов'янською архаїчною топонімікою територію вірогідної “слов'янської прабатьківщини”. Крім того, Балкано-Карпатський регіон розглядається окремими істориками як “пред-прадівщина” та “прабатьківщина” протоіндоєвропейців.

¹ Богдан Томенчук, “Україна в геополітичному просторі IX ст. (за Баварським географом)”, *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис “Галичина”*, no. 7, (2001), 58–66.

Східнокарпатський регіон є західною, крайньою частиною Великого Євразійського Степу (Хінгано-Карпатського, довжиною біля 8000 км)*, який був ареною великих міграцій. Особливо давніх номадів Сходу. Наприкінці шляху їхніх західних переселень та військових вторгнень до Європи стояли Карпати. Вони відігравали роль “великої природної стіни” і водночас “воріт у Європу”, де була побудована багатоешелонна система з “Довгих валів”. Зокрема Римом і Болгарією, а потім поновлена ранньодержавними утвореннями даного регіону².

До першого ешелону оборони відносилася східна система з “Довгих валів” (серед них “Траянових”), які були побудовані на Дністро-Прутсько-Серетському межиріччі та в Нижньому Подунав’ї на широкому фронті з метою не допустити вторгнень номадів до Карпатського регіону, ще на далеких підступах до нього. До другого ешелону належала вже сама інфраструктура оборони в системі карпатських перевалів та шляхів (зокрема городищ). Третій ешелон становила система з “Довгих валів”, які були споруджені вже з внутрішньої (південної і західної) сторони Карпат, з метою закрити номадам вихід з Карпат на Дунай і Тису.

Через Східнокарпатський регіон проходили численні міграції також народів Європи – як із півночі, так і з півдня та заходу. Все це перетворювало тоді його на велику етнокультурну й етнополітичну контактну зону, яка в окремі кліматичні періоди характеризувалася значною густиною населення. У цю справді “благодатну землю” прагнули дійти й поселитися десятки давніх племен і народів з Європи та Азії. Окремі з них навіть зафіксовані історично в самих назвах Карпат, зокрема як гори Ріпейські, Певкінські, Бастарнські, Сарматські, Венедські, Угорські, Руські тощо.

Загалом у Східнокарпатському регіоні давнє населення належало до чотирьох історико-географічних ареалів: Східносередземноморського, Центральноевропейського, Східноєвропейського і Євразійського Степу. Все це наклало відбиток на історичну долю його населення, що в кінцевому висліді привело до сформування тут окремих осередків культурогенезу – північнофракійського та ранньослов’янського. На основі першого виникла східнороманська народність. Територія Північного Прикарпаття була окремим осередком ранньослов’янського культурогенезу. А саме східнослов’янського, на основі якого, зокрема, сформувалася згодом уже давньоукраїнська народність**.

Не менший вплив на формування етнокультури давнього населення Східнокарпатського регіону мали і глобальні кліматичні зміни, які відбувались у Європі протягом

---

* У Східнокарпатському регіоні давніми степовими зонами, крім Трансильванського плато, були Прикарпатські області: Покутсько-Буковинське Прикарпаття (шириною 40–50 км), Молдавське (Берладське) плато (шириною 60–100 км), Нижньодунайська низовина (шириною 50–100 км) та Потиська як частина Середньодунайської низовини (шириною 70–100 км).

² М. П. Кучера, “Довгі вали”, *Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян*, (1997), 221–228; Богдан Томснчук, *Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ*. (Івано-Франківськ, 2016), 217–220.

** Давнє населення Західнокарпатського регіону (від Морави до Тиси) в цілому належить до двох історико-географічних арсалів: Центральноевропейського (германського) і Східноєвропейського (слов’янського), що в кінцевому висліді привело до сформування тут трьох слов’янських народностей: чеської, словацької і моравської. У їхній основі лежить празько-корчацька культура склавинів та місцевий субстрат. Саме тут були утворені такі перші слов’янські державні формування, як держава Само і Велика Моравія.

усієї історії³. Так, у часи кризових кліматичних явищ населення надовго переселялося з гір у низовинні передгірські райони, які ставали місцем проживання і в період політичної нестабільності. За сприятливих кліматичних умов люди поверталися в гірські райони, де залишалися і в період політичної стабільності. Це визначало, зокрема, особливість господарства давнього сільського населення, яке переважно мало скотарський характер, не применшуючи значення в окремих районах і землеробства (особливо в період потепління).

Всі ці наслідки глобальних кліматичних змін, за даними палеокліматологів, мають окремі характерні відмінності щодо різкого похолодання чи, навпаки, різкого потепління. Так, різке та довголітнє похолодання характеризується найперше наступом лісу та відступом степу. Це супроводжувалося довгою і надзвичайно холодною та морозною зимою і коротким літом. З іншої сторони, це період сильних повеней та розливів рік, ерозія їхніх русел. Унаслідок підтоплення зникають родючі заплави, на місцях яких виникають озера. Появляються великі лісові масиви та зникає давній (чистий) степовий пейзаж. На багато років стають запустілими гірські поселення та полонини. Закриваються трансгірські перевали і переходи. Населення переселяється в нові, низовинні ресурсні зони, що часто ставало причиною і змін у типі їхнього господарства. У результаті “переселення”, поселення стають “височинними”, а житла заглибленими, з потужними опалювальними системами, що добре простежується археологічно.

Різке та довголітнє потепління вже характеризується найперше наступом степу і відступом лісу*. Це супроводжувалося короткими безсніжними зимами та теплим безводним літом. Зменшення опадів приводило до сильної засухи, коли висихали ріки, потічки й озера. Неврожаї, голод та епідемії також спричинювали переселення та зміни в типі економіки. Поселення ставали “низинними”, а житла наземними, що знову чітко спостерігається археологічно.

Глобальні зміни клімату, як визнають палеокліматологи й історики, визначали не лише ландшафт і рослинний та тваринний світ, але й історичний розвиток людського суспільства⁴. Зокрема впливали на всю матеріальну і духовну культуру населен-

³ Богдан Томенчук, “Україна в геополітичному просторі IX ст.”, 58–66.

* Різке і довге потепління, яке приводило до сильної засухи, було в цілому негативом – як для Європи, так і для Азії. Засуха – це знеліснення Європи, а в Азії засуха в степу – це війна за нові пасовища. Лише для Північної Європи різке потепління мало позитив для розвитку економіки й торгівлі та сприяло походам вікінгів (варягів). Тільки відносно м’який клімат дарував Європі добрі врожаї, а в Азії збільшення поголів’я худоби та загальне мирне співіснування їхнього населення. У цілому, кризові кліматичні явища – це голод і епідемії, різке обезлюднення великих територій, а потім їх заселення, часто вже новим населенням. Останнє “велике переселення народів” відбувалося після “великої зими” в часи раннього середньовіччя, коли германські племена заселяли “обезлюднілу Європу” Західної Римської імперії, а слов’яни – “обезлюднілі Балкани” Східної Римської імперії.

⁴ Л. Н. Гумилёв, *Етносфера: история людей и история природы. Этногенез и биосфера Земли*. (Москва, 2012), 556; В. В. Клименко, *Климат: непрочитанная глава истории*. (Москва, 2009), 408; В. В. Клименко, “Климат и история в эпоху первых высоких культур (3500–500 гг. до н. э.)”, *Восток*, по. 4, (1998), 5–25; А. В. Дулов, *Географическая среда и история России. Конец XV – сер. XIX вв.* (Москва, 1983), 255; С. В. Кирилов, *Человек и природа Восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв.* (Москва, 1879); В. Г. Мыглан, *Климат и социум Сибири в малый ледниковый период*. (Красноярск, 2010), 230; Браян Фейген, *Велике потепління: Зміна клімату та піднесення й гибель цивілізації*. (Київ, 2013), 271; Леруа Ладюрі. *Коротка історія клімату : від середньовіччя до наших днів*. (Київ, 2009), 144; Л. Н. Кар-

ня. Окремо відзначається вплив глобальних змін клімату на переселення і міграцію давнього населення, його конфронтацію в боротьбі за ресурсні зони. З іншої сторони, відбувалися об'єднання та консолідація автохтонного населення перед загрозою появи нових мігрантів. У майбутньому це часто приводило до їхніх взаємовпливів та інтеграції, до появи нових етнокультурних і етнополітичних утворень.

Глобальні зміни клімату впливали не лише на зміну типу економіки, зокрема сільського господарства (землеробства чи скотарства). Вони визначали і сам тип поселення, житла, одягу, а в цілому особливості побуту, звичаїв та обрядів. Так, у цей час соціального хаосу, спричиненого природними катаклізмами, завжди активізується і релігійний фактор. Збільшується релігійність та духовність давнього населення, що позначається на появі нових культових об'єктів та релігійних центрів. При цьому інколи кардинально змінюється сама релігія та її компоненти, а в цілому вся міфологічна основа, боги якої “не захистили свій народ, а можливо і його покарали”. Слід зазначити, що глобальні зміни клімату особливо позначились на демографії населення, коли, у результаті переселення чи голоду й епідемії, на десятки років залишалися незаселеними (обезлюдними) не лише окремі поселення і міста, але й цілі великі регіони.

У пропонованій роботі нами зроблена спроба розглянути основні історичні зміни, зокрема етнокультурні та етнополітичні, що проходили в Східнокарпатському регіоні в контексті відповідних глобальних кліматичних змін, які відбувалися в Європі протягом неоліту*, пізнього середньовіччя. Дана загальноєвропейська схема природно-кліматичних змін, яка лише почала розроблятися кліматологами, безперечно, ще є недосконалою і тим більше не завжди може співвідноситися з особливостями Східнокарпатського регіону, екосистема якого, до того ж, складається з десятка менших і часто дуже різних. Усе ж, загалом, вона дозволяє нам визначити для даного регіону Європи основні тенденції впливу глобальних кліматичних змін на історичний процес.

Доба європейського неоліту (VI–IV тис. до н. е.) була поворотною епохою для населення Європи, зокрема Східнокарпатського регіону, що пов'язано в першу чергу з “неолітичною революцією”. Появились і почали розвиватися відтворюючі форми господарства – землеробство і скотарство. Цьому сприяли і умови тогочасного (пізньоатлантичної фази голоцену) теплого природно-кліматичного періоду.

Ранній неоліт Східнокарпатського регіону в цілому формувався під впливом культур Малої Азії, зокрема Західної Анатолії. Ця неолітизація відбувалася переважно через Балкани і Подунав'я – спочатку носіями культур Кереш-Кріш (Кріш-Старчево), а потім пізнішої Дудешті. Наприкінці V тис. до н. е., в останній період існування культури Кріш-Старчево, на території Східнокарпатського регіону появились численні племена вже центральноєвропейського походження, які співвідносяться з культурою лінійно-стрічкової кераміки. Ранні міграційні процеси носіїв цієї спільноти пов'язані із Середнім Подунав'ям, а пізніші з верхів'ям Вісли та Сяну й Верхнього Подністрів'я.

лин, И. Н. Самусевич, “Глобальный климат. История и культура”, *Общество, сфера, развитие*, по. 14, (2010), 130–138.

* Неоліт загалом є початком голоцену, який поділяється на 4 кліматичні періоди: бореальний, холодний і засушливий (X–VI тис. до н. е.); атлантичний, теплий і вологий (VI–III тис. до н. е.); суббореальний (III – середина I тис. до н. е.); субатлантичний (середина I тис. до н. е. – наш час). Своєю чергою вони склалися з окремих епізодів великих похолодань і потеплень.

У Східнокарпатському регіоні вони зайняли Північне і Східне Прикарпаття та частково Трансильванське плато.

У часи пізнього неоліту в Східнокарпатському регіоні відомі такі археологічні культури, як Турдаш-Вінча (сформувалась на основі культури Кріш), Чумешті, Тиса (на основі культур лінійно-стрічкової кераміки і Хаманджія), Турдаш-Вінча і Боян (сформувалися на основі культур Дудешті, Хаманджія і лінійно-стрічкової кераміки).

Таким чином, у неоліті невеликі напівкочівницькі мисливські мезолітичні групи населення Східнокарпатського регіону (азільської культури середземноморського типу, свідерської та тарденуазької центральноєвропейських культур і мезолітичних культур північно-західного Причорномор'я) були заміщені прийшлими ранньоплеменними об'єднаннями, які належали до двох великих європейських ареалів: Східносередземноморського (Егеосхідносередземноморського) і Центральноєвропейського⁵. Їх взаємозв'язок і став причиною особливостей етнокультурного розвитку населення регіону – як в епоху неоліту, так – особливо – і в часи вже енеоліту (кінець IV – початок II тис. до н. е.).

Доба енеоліту була знову поворотною епохою для населення Європи. У цей період Східнокарпатський регіон став найважливішим культуротворчим центром Карпато-Балканського ареалу, що було пов'язано з продукуванням міді (холодна металургія) в Трансильванії та солі (солеваріння) на Північному Прикарпатті (“торгова колонізація” регіону).

У цей час попередній теплий природно-кліматичний період неоліту змінився дуже різким і довгим похолоданням (з другої половини IV тис. до н. е. до початку III тис. до н. е., максимум 3250–3100 рр. до н. е.), що спричинило зміни у використанні ресурсних зон, а також привело до значних переміщень населення. Це ж стосується і досить довгого періоду сильного потепління (середина – друга половина III тис. до н. е., максимум у 2300 рр. до н. е.).

В енеолітичну епоху в Східнокарпатському регіоні існувало кілька археологічних культур, які появилися в процесі розвитку культур неоліту. Зокрема Гумельниця на Південному Прикарпатті та Нижньому Подунав'ї (сформувалась на основі культур Боян і Хаманджія), Селкуце (на основі культури Вінча), Петрешті в Трансильванії (на основі культур Турдаш і Кріш). Серед них виділяється культура Тиса, яка була розміщена в Потиссі та в гірських районах, багатих на мідь і золото. Все ж, найбільш своєрідною і яскравою була культура Кукутені, яка сформувалась на основі місцевих неолітичних культур (Боян і лінійно-стрічкова) та впливів культур Балкан і Середнього Подунав'я, на початку потепління. Вона займала Східне і Північне Прикарпаття⁶. На останніх землях вона відома вже як трипільська культура (з середини IV тис. до н. е.), яка займала в період свого найбільшого розвитку велику територію, від Карпат до Дніпра й Волині. Наприкінці III тис. до н. е. вона припинила своє існування, переживши декілька глобальних кліматичних змін – як різкого похолодання, так і потепління, що вплинуло на розселення, економіку, релігію.

⁵ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*. (Москва, 1973), 34–48; М. А. Пелецишин, “Стародавні племена Східнокарпатського регіону за доби неоліту”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 58–74.

⁶ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 48–64; В. М. Конопля, “Лендельсько-полгарська культурно-історична спільнота”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 75–86.

На Північному Прикарпатті зустрілися дві великі енеолітичні культури: східно-європейська трипільська і культура лійчастого посуду західноєвропейського походження⁷. Західноєвропейського походження була і культура кулястих амфор (друга половина III тис. до н. е.), носії якої мігрували в часи потепління з Повісляння на Північне й Східне Прикарпаття⁸. Водночас у другій половині III тис. до н. е. в Східнокарпатському регіоні, у результаті міграції з Північного Причорномор'я, появилися пастуші племена, які почали процес витіснення місцевого населення з прикарпатських степових ресурсних зон. Унаслідок цих складних етнокультурних процесів виникли нові археологічні культури (Фолтешті, Чернавода, Коцофені)⁹. Саме в цей період кінця енеоліту і початку епохи бронзи почалися кардинальні зміни в господарстві населення Східнокарпатського регіону. Тепер воно здебільшого набуло рис скотарства з примітивним землеробством. Цей, переважно скотарський характер господарства населення Східнокарпатського регіону зберігався ще традиційно довго, до новітнього часу. Етнографами зафіксовано десятки весняних (осінніх) маршрутів, якими пастухи переганяли худобу на карпатські полонини. Їх використовувало не лише населення з близьких районів Прикарпаття (Північного, Східного і Південного), але і з Подністров'я (Середнього і Нижнього) та з Подунав'я (відгінне скотарство: степове і гірське). Зокрема, лише на території Гуцульщини ще недавно нараховувалося понад 270 гірських пасовищ-полонин.

Доба бронзи – епоха дуже нестабільного клімату. Все ж, більшою мірою, переважно надзвичайно дуже теплого. Різке, але невелике похолодання на початку II тис. до н. е. змінилося на довге потепління, яке тривало до середини II тис. до н. е. (максимум у 1800 р. до н. е.). Друга половина II тис. до н. е. була знову періодом невеликого похолодання, яке вже на рубежі II–I тис. до н. е. змінилося на невелике потепління.

Епоха бронзи була періодом безперервних великих міграційних рухів, пов'язаних як з внутрішніми переміщеннями племен у зоні Східнокарпатського регіону, так і з приходом нових народів, що приводило часто до симбіозу цілої низки археологічних культур. Таким чином, Східнокарпатський регіон знову став великою контактною зоною між населенням Центрально-Східної і Південної Європи. Крім того, у Трансильванії та у Верхньому Потиссі (станівська культура XIV–XI ст. до н. е.) сформувалася “Карпатська металургійна провінція” – найбільша в тогочасній Європі бронзового виробництва¹⁰. Не менше значення тут і надалі мало продукування солі, у тому числі традиційно і на Північному Прикарпатті¹¹. У цей час посилились і елементи територіальної спеціалізації в економіці племен регіону. Все ж, переважаючим у Східнокарпатському регіоні було і надалі скотарське господарство у відповідних екологічних зонах.

---

⁷ М. А. Пелещишин, “Культура лійчастого посуду”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія.* (Львів, 1999), 103–110.

⁸ В. М. Конопля, “Культура кулястих амфор”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія.* (Львів, 1999), 103–110.

⁹ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 58–60.

¹⁰ Л. І. Крушельницька, “Етнічна історія Східнокарпатського регіону в бронзовому віці”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія.* (Львів, 1999), 124; Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 96–99.

¹¹ Л. І. Крушельницька, “Етнокультурний розвиток населення Східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія.* (Львів, 1999), 139, 144.

В епоху ранньої бронзи – періоду надзвичайно довгого і дуже різкого потепління, у Східнокарпатському регіоні існували кілька археологічних культур, які появились в процесі розвитку культур енеоліту та культурних впливів з півдня і сходу. Зокрема, таких як Гліна Шнекенберг на Південному Прикарпатті та в Трансильванії, Коцофені-Килнік, Ватіна в Нижньому Потиссі, Періам-Печка й Отомані на Західному Прикарпатті в Потиссі. Так культури Періам-Печка і Ватіна були пов'язані з міграцією населення з Середньодунайської низовини¹².

На території Північного Прикарпаття на рубежі III–II тис. до н. е., у часи незначного і недовгого похолодання, появились племена шнурової кераміки центральноєвропейського походження. Вони почали заселяти ці землі ще в кінці існування тут культур лійчастого посуду та трипілля. У першій половині II тис. до н. е., у період значного потепління, племена культури шнурової кераміки опанували Поділля, правобережний лісостеп та Волинь. У середині II тис. до н. е. вони були інтегровані в комарівсько-тшинецьку культуру¹³.

В епоху середньої бронзи, коли було невелике похолодання, у Східнокарпатському регіоні появилася ціла низка нових культур. Серед них: Вербічоаре на Південно-Західному Прикарпатті (на основі культури Гліна), Тей на Південному Прикарпатті й у Нижньому Подунав'ї (на основі культур Черновода і Гліна), Монтеору на Східному Прикарпатті (на основі культури Гліна), Костіша на Північно-Східному Прикарпатті й Вітенберг у Трансильванії. Серед них особливо вирізняються культури Монтеору й Отомані, носії яких займалися металургією бронзи, міді й золота. Одна з тогочасних культур Гирла-Маре в південноприкарпатському Подунав'ї має чітке середземноморське походження¹⁴.

На Північному Прикарпатті в цю досить теплу епоху середньої бронзи відома комарівська культура (тшинецько-комарівська, XVII–XVI ст. до н. е.), яка сформувалась на основі шнурової кераміки та південних культур Карпато-Дунайського регіону. Вона займала велику територію Центральної та Східної Європи¹⁵.

Більшість культур Східнокарпатського регіону ранньої і середньої бронзи зникли в кінці епохи бронзи, що було пов'язано з новими великими міграціями періоду незначного похолодання. Зокрема в другій половині II тис. до н. е. в Східнокарпатському регіоні, включаючи і Північне Прикарпаття, появились племена східного походження зі степового Причорномор'я, які відділилися від культурного блоку культур Сабатинівка. Першою групою цих скотарських племен були, імовірно, носії культури Ноуа, які зайняли Східне Прикарпаття і Трансильванію та частково Північне Прикарпаття. Вони інтегрували в себе елементи культури Тей, Вітенберг, Монтеору і Костіша¹⁶. Другою групою були племена, які співвідносяться з культурою Кослоджені, поширеною

¹² Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 69–72.

¹³ М. А. Пелещишин, “Населення Карпатського регіону в ранньобронзовому часі”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 118–124.

¹⁴ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 72–93.

¹⁵ Л. І. Крушельницька, “Етнокультурний розвиток населення Східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи”, 124–133.

¹⁶ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 86–88; Л. І. Крушельницька, “Етнокультурний розвиток населення Східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи”, 133–139.

в Нижньому Подунав'ї та Західному Причорномор'ї. Вони інтегрували в себе елементи культури Монтеору¹⁷. Загалом ці дві племінні групи мають багато спільного зі скотарськими племенами зрубної культури Північного Причорномор'я, які дійшли в процесі міграційного руху до Карпат в XIV ст. до н. е. і проіснували тут до XII ст. до н. е. Можливо, носії цих двох культур являли собою великі групи індоєвропейських племен, що спільно з центральноєвропейськими групами населення (присутніми в культурах Вітенберг, Отомані, Періам-Печка, Ватіна, Вербічоаре) сформували основу північнофракійської етнокультурної спільноти, яка дістала своє завершення десь у VIII ст. до н. е.¹⁸.

Період XII–VI ст. до н. е. пов'язаний з настанням гальштатської епохи, часу раннього заліза. Це період культур фракійського гальштату і виникнення вже досить однорідної етнокультурної спільноти взамін численних культур епохи міді-бронзи, зокрема в Східнокарпатському регіоні – північнофракійської, а на Балканах – південнофракійської. Цей складний етнокультурний процес завершився у VIII ст. до н. е. То була епоха “полів поховань” у Центральній Європі, а в Східній Європі – передскіфський час.

У цей період коротке й незначне потепління на рубежі II–I тис. до н. е. почало змінюватися на надзвичайно різке й довге похолодання, яке тривало протягом цілого I тис. до н. е. (максимум у 600 р. до н. е.). За своїм характером воно подібне до істотного і довгого похолодання IV – початку III тис. до н. е.

У Східнокарпатському регіоні в період фракійського гальштату відома культура Басараб, яка склалась на основі місцевих культур пізньобронзового віку та прийшлого південнофракійського населення з Нижнього Подунав'я, Північних Балкан та праїллірійського населення з заходу (середина VIII – середина VI ст. до н. е.)¹⁹.

На Північному та Східному Прикарпатті сформувалась культура Гава-Голігради (XII–X ст. до н. е.), яка співвідноситься типологічно й етнокультурно з культурою Басараб. Крім того, вона зазнала впливу культур курганних поховань, а потім культур полів поховальних урн²⁰.

У IX–VIII ст. до н. е. на початку похолодання у фрако-кіммерійський час надалі існували складні міжплемінні відносини – як у Центральній, так і в Південно-Східній Європі. У Східнокарпатському регіоні виникли численні городища, які зникли у VIII ст. до н. е., а тоді знову появилися вже в VII–VI ст. до н. е. Вони свідчать про досить складну політичну ситуацію в регіоні²¹. Це пов'язано, очевидно, як із кіммерійською, так із скіфською загрозою. Їхні впливи простежуються в низці нових культур регіону. Так, у цей час найбільшого похолодання, з другої половини VI ст. до н. е. і до початку V ст. до н. е. у Трансильванії появилися пам'ятки групи Феріджеле, які залишені, можливо, агафірсами або іллірійськими переселенцями. З агафірсами інколи ідентифікують і куштановицьку культуру (кінець VII–III ст. до н. е.), яка утворена на основі місцевого

---

¹⁷ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полсвой, *Археология Румынии*, 88–91.

¹⁸ Ibid, 118–123.

¹⁹ Ibid, 112–116.

²⁰ Л. І. Крушельницька, “Етнокультурний розвиток населення Східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи”, 139–144.

²¹ М. С. Бандрівський, “Етнокультурна ситуація у північно-східних Карпатах у період раннього заліза”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 147–150.

гава-голіградського населення і частини західноподільських переселенців, які мігрували на Північно-Східне Прикарпаття під натиском скіфів. Остання у своїй основі мала і пізньочорноліські та навіть скіфські компоненти, тому їх деколи взагалі відносять до скіфів*. Агафірси в VI ст. до н. е., у цей різко холодний період, сформували в Східнокарпатському регіоні велике політичне об'єднання, яке проіснувало тут до приходу на Дунай бастарнів (кінець III ст. до н. е.) і до піднесення даків²².

У середині дуже холодного V ст. до н. е. територія Південного і частина Східного Прикарпаття були підконтрольні південнофракійському Одриському царству, а потім і Македонській державі Філіпа IV й Олександра (друга половина IV ст. до н. е.), що дало можливість протистояти, зокрема, скіфській експансії в Нижньому Подунав'ї²³.

У IV–II ст. до н. е., коли закінчувалося велике похолодання, у Східнокарпатському регіоні остаточно завершувався процес формування гето-дакійської культури і на її основі почала утворюватися ціла низка гето-дакійських міжплеменних союзів. Найпершим і найбільш відомим було царство Дроміхета (кінець IV ст. до н. е. – початок III ст. до н. е.), яке виникло в процесі боротьби з Македонією в східній частині Східнокарпатського регіону. В середині III ст. до н. е. це гетське племінне об'єднання було ліквідоване в результаті кельтського вторгнення²⁴.

У центральній і західній частині Східнокарпатського регіону кельти появилися ще в другій половині IV ст. до н. е. Вони принесли з собою західноєвропейську (латенську) культурну традицію, яка мала в майбутньому значний вплив на місцеву гето-дакійську культуру. Зокрема, в Трансильванії вони сприяли дальшому розвитку чорної металургії і обробки заліза. Водночас, південна частина Східнокарпатського регіону знаходилися здебільшого під впливом елліністичної і скіфської культур. Кельти масово мігрували до Східнокарпатського регіону ще на початку III ст. до н. е. в ході їхнього вторгнення на Балкани. Частина кельтських племен залишилася в Подунав'ї та в Східнокарпатському регіоні, зокрема й Північному Прикарпатті. У середині I ст. до н. е. кельтське населення зникло в результаті боротьби з дакійською державою Буребісти²⁵.

У кінці цього довгого періоду різкого глобального похолодання (кінець III – початок II ст. до н. е.) східна частина Східнокарпатського регіону зазнала вторгнення з півночі германських племен, які співвідносяться з історичними бастарнами (латинізованими германцями). На Прикарпатті (Північному і Східному) їм відповідає археологічна культура Поенешті-Лукашівка (II–I ст. до н. е.). Бастарни в зоні свого розселення серед гето-дакійських племен утворили велике союзне об'єднання, яке перестало існувати, очевидно, в результаті походу на них Буребісти (60–48 рр. до н. е.)²⁶.

* Чорноліська культура (“скіфи-орачі” за Геродотом).

²² М. С. Бандрівський, “Етнокультурна ситуація у північно-східних Карпатах у період раннього заліза”, 157–162; Аурел Рустою, “Доримская Дакия”, *История Румынии*, (Москва, 2005), 14.

²³ Ibid, 15.

²⁴ Ibid, 16–17.

²⁵ Д. Н. Козак, “Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 163–180; Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 130–134.

²⁶ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 135–136; Аурел Рустою, “Доримская Дакия”, 21–22; Д. Н. Козак. “Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери”, 180–187.

Кінець I ст. до н. е. пов'язаний і з кінцем великого та довготривалого (600 років) періоду глобального різкого похолодання. На початку вже I тис. н. е. це похолодання змінилось на коротке потепління в I – першій половині III ст. н. е. (максимум в 120 р. н. е.). Від середини III ст. н. е. знову почалося різке похолодання, яке тривало до середини VII ст. н. е. (максимум у 500 р. н. е.). Усе ж, воно було значно меншим, ніж великі похолодання в IV – на початку III тис. до н. е. та в I тис. до н. е. Теплий період I ст. до н. е. – I ст. н. е. – час найбільшого розквіту гето-дакійської культури і формування ранньодержавних утворень, зокрема Бурбесті (82–44 рр. до н. е.) та Децебала (87–106 рр. н. е.). Будували численні фортеці й протоміські торгово-ремісничі центри. У зв'язку з потеплінням клімату вони тепер перемістилися здебільшого з долин Дунаю, заселених гетами, до дакійської Трансильванії. У часи правління Бурбесті було здійснено кілька військових походів – як на Верхнє і Нижнє Потисся (60-ті рр. до н. е.), так і на Дністро-Прутське межиріччя (55 р. до н. е.). Крім того, на початку було підкорено й окремі райони Північних Балкан (45 р. до н. е.) та грецькі колонії Західного Причорномор'я (55 р. до н. е.)²⁷.

У цей період на території Північного і Східного Прикарпаття та Подністров'я і Верхнього Потисся навпаки складається надзвичайно нестабільна політична ситуація. Так, із півночі, слідом за бастарнами, у середині I ст. до н. е. вторглися пшеворські племена, які мали у своїй основі як германські, так і поморські (поморсько-кльошова культура) етнічні компоненти. Вони зайняли Верхнє Подністров'я і Верхнє Потисся²⁸. Одночасно зі сходу почалося вторгнення сарматів-язигів, які в середині II ст. до н. е. остаточно підкорили Скіфію і стали могутньою військово-політичною силою в цілому Північному Причорномор'ї²⁹. Пройшовши через землі Північного Прикарпаття та через транскарпатські перевали, вони зайняли Середньодунайську і Потиську низовину. Друга група сарматів-роксоланів вторглася на Східне Прикарпаття, дійшовши до Нижнього Подунав'я. У I ст. н. е. на території Північного Прикарпаття і Подністров'я появились окремі групи нових дакійських племен (липецька археологічна культура I–III ст. н. е.), ставши північними сусідами старого дакійського населення цього Прикарпатського регіону³⁰. У цей же час у Подністров'я також перемістилися і перші великі групи зарубинецьких племен з Подніпров'я і Прип'ятського Полісся, у результаті також сарматської експансії³¹.

Таким чином, на Північному Прикарпатті на початку I тис. н. е. була сформована надзвичайно складна етнокультурна контактна зона, у якій закономірно розпочались і відповідні інтеграційні процеси. Зокрема, інтеграція зарубинецьких і пшеворських культур привела до утворення зубрицької культури, яка співвідноситься вже переважно з ранньослов'янськими венетами³². Наприкінці I ст. н. е. засвідчено археологічно і пересування венедів до Східнокарпатського регіону, в зону дакійського населення.

---

²⁷ Аурел Рустою, “Доримская Дакия”, 22–25.

²⁸ Д. Н. Козак, “Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери”, 188–196.

²⁹ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 260–262.

³⁰ Д. Н. Козак, “Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери”, 198–208.

³¹ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 260–262.

³² Д. Н. Козак, “Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери”, 198–208.

На початок I ст. н. е. Дунай на цілому своєму проміжку став кордоном Римської імперії. На Середньому Дунаю була утворена провінція Паннонія, а на Нижньому Дунаю — Мезія. Остання стала прикордонною землею з Дакійською державою, яка найбільшого піднесення досягла за правління Децебала³³. Її територія тоді охоплювала увесь Східнокарпатський регіон, від Тиси до Серету. Західними сусідами були сарматизаги, північними — костобоки, бастарни, карпіани, тірагети, на сході — сарматі-роксолани.

Наприкінці I ст. н. е. (89 р. н. е.) Рим підписав з Децебалом мирний договір, за яким Дакія мала стати могутнім заслоном проти сарматів, германців і венедев, що зосередились у великій кількості на Північному й Східному Прикарпатті та в Подністров'ї і Потиссі, готуючись до широкомасштабних вторгнень у межі Римської імперії. Проте Дакія Децебала не виправдала сподівань Риму, тому спочатку в 101 та в 102 рр., а остаточно в 106 р. н. е. вона була завойована легіонами Траяна (98–117 рр. н. е.). Новостворена Римська провінція Дакія мала зупинити цей рух північних і східних “варварських народів”*. Крім того, у Дакії були родовища золота й солі, а самі землі зручні для колонізації в цей теплий період, який почався після довгих десятиліть похолодання в Європі.

Землі Дакії почали організовано й швидко заселятися — як римськими ветеранами, так і колоністами (переважно з Малої Азії). Римська Дакія ставала гігантською фортецею на кордоні-лімесі з великим і густо заселеним північним “варварським світом”, де було побудовано десятки заструмів (104 військові табори), у яких несли службу римські легіонери (зокрема XIII-го легіону Геміна та V-го Македонського). Крім каструмів, у Дакії було засновано цілу низку міст і сільських поселень та великих садиб римської провінційної аристократії. Все ж, незначна кількість дакійського населення ще збереглась в окремих районах (зокрема в східних) та в горах, хоч більшість із них і була насильно переселена в інші провінції імперії. Частина дакійського населення емігрувала на сусідні землі, серед них традиційно і на Північне та Східне Прикарпаття.

У Римській Дакії були створені сприятливі умови для піднесення економіки і торгівлі в Східнокарпатському регіоні, орієнтовані також і на “варварський північний схід”. У результаті північні археологічні культури набували “провінційноримського характеру”. Треба відзначити активну розробку в цей час добування і металургію залізної руди, золота, срібла й міді. Для того сюди серед інших було переселено іллірійців — знавців згаданих промислів. Цей активний, поступальний розвиток провінції Дакії, однієї з найбагатших тоді в Римській імперії, було невдовзі перервано. У 271 р. Рим “несподівано” залишив свої дакійські володіння, де панував 106 р.³⁴. Це було, очевидно, викликано не лише готською експансією, яка привела до великого міграційного руху нових германських племен та венедев у зону Карпатського регіону. Основною причиною, імовірно, став початок нового різкого і довготривалого похолодання, яке почалося в середині III ст. н. е. Воно мало катастрофічний вплив на всю економіку і життя цієї в цілому гірської провінції в зоні Східнокарпатського регіону. Населення Римської Дакії

³³ Хорациу Опряну Кориолан. “Северодунайские земли провинции Дакция в период зарождения румынского языка”, *История Румынии*, (Москва, 2005), 36–43, 61–64.

* Зокрема сарматів, які займали прикарпатські землі. У 174 р. н. е. з ними тут воював Марк Аврелій, дійшовши до верхів'їв Тиси, де були вже землі бастарнів.

³⁴ Ibid, 43–45.

було переселено на правий берег Дунаю, між двома провінціями Мезія, де утворено нову Дакію. З цього часу “стара Дакія” почала знову інтенсивно заселятись, у тому числі гето-даками, які повертались на батьківські землі.

Готська навала перервала і поступальний процес формування в Центрально-Східній Європі венедекської давньослов'янської етнокультурної спільноти. Так, наприкінці II – на початку III ст. н. е. готи завоювали Волинь і Південне Побужжя та Поділля. Значна частина ранньослов'янських племен з цих земель була змушена мігрувати, зокрема на Подністрів'я і Прикарпаття, де вже було близьке їм венедекське населення часів зарубинецької і зубрицької культур³⁵. Це привело знову до різкого збільшення тут ранньослов'янського населення, яке згодом почало рух і в зону Східнокарпатського регіону, залишеного Римом.

З другого боку, в цей час початку похолодання Верхнє Подністрів'я і Північне Прикарпаття зазнали нашествия германських племен гепідів, які, як і готи, рушили з Прибалтики на південь³⁶. У середині III ст. н. е. вони досягли зони розселення західних венедеків, а потім вийшли на Дунай. Наприкінці III ст. н. е. гепіди й лангобарди підпорядкували увесь Західнокарпатський регіон, у той час як готи почали захоплення Східнокарпатського. У 290 р. н. е. гепіди спільно з гревтунгами й вандалами виступили проти готів з метою завоювання і Східнокарпатського регіону. Спроба була невдалою. Все ж, вони оволоділи Верхнім Потиссям, тоді як сармати-язиги продовжували займати Нижнє Потисся до Дунаю.

На території Північного Прикарпаття в цей період кінця потепління і початку великого й глобального похолодання сформувалася своєрідна археологічна культура Карпатських курганів (III–V ст. н. е.), яка належала дако-германо-венедекській спільноті. Її політичним стрижнем, очевидно, стали германці-тайфали³⁷. Остготи (вельбарська культура), імовірно, були політичною основою одночасної їй черняхівської культури, поширеної на великій території Східної Європи. На початку IV ст. н. е. черняхівське населення появилось і на Східному Прикарпатті, де була сформована ними культура Синтана-де-Муреш³⁸. У цій провінційно-римській археологічній культурі були присутні елементи як гето-дакійські, так і германські, сарматські та слов'янські, що свідчить про її поліетнічність*.

У кінці IV – на початку V ст. н. е. вона перестала існувати під ударами гунів. У 375 р. н. е. вестготи під натиском гунів перейшли Дунай та осіли в Північній Фракії. Остготи в ті часи осіли в Паннонії та Далмації. З готами за Дунай перейшли і окремі групи венедеків. Наприкінці IV–VI ст. н. е. готи здійснювали свої знамениті походи на Балкани, до Іспанії та Італії.

---

³⁵ Д. Н. Козак “Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери”, 200–222.

³⁶ Ibid, 43–45; Хорациу Кориолан, “Северодунайские земли провинции Дакия в период зарождения румынского языка”, 102–103.

³⁷ Л. В. Вакуленко, “Населення Східних Карпат в пізньоримський час”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 230–258.

³⁸ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 277–278; Хорациу Кориолан, “Северодунайские земли провинции Дакия в период зарождения румынского языка”, 100.

* Політичним стрижнем її були вестготи, які в 332 р. н. е. стали союзниками Риму. Це був час найбільшого економічного розквіту цієї поліетнічної культури.

На початку V ст. н. е. в цей холодний кліматичний період гуни через Північне Прикарпаття пройшли, як колись і сармати-язиги, в Потисся і осіли там у Середньодунайській низовині. Вона стала центром їхньої великої поліетнічної імперії Атілли, включаючи і західну частину Східнокарпатського регіону³⁹. Проте скоро, після його смерті (453 р. н. е.) вона розпалася. Після готів і гунів Східнокарпатський регіон було остаточно підпорядковано гепідами. У той час “Готська Дакія” стає “Гепідською.”

Після відходу готських племен під ударами гунів, а також сарматів (аланів) у Подунав'я, в середині I тис. н. е. слов'яни стали основною політичною силою в Центрально-Східній Європі. З цього часу почався і період формування ранньослов'янських культур склавинів (празько-корчацька культура) і антів (пеньківська культура)⁴⁰. Північне Прикарпаття стало їхньою південною контактною зоною. Географічним кордоном між ними було “Мурсіанське озеро” (за Йорданом), яке утворювалось у Бистрицькій низовині в часи різкого похолодання і ставало болотом, а потім висихало в часи потепління. Це була і межа двох великих географічних зон: давньої степової (західний край Великого Євроазійського Степу – Покуття) і лісової (“*Silva riescungarum*” – Чорний ліс), які відповідали, як ресурсні зони, антам і склавинам⁴¹. У зоні антського племінного об'єднання (Середнє Подністров'я) почала формуватися група племен під загальною назвою “хорвати”, яку їм надали колись іраномовні народи (“охоронці худоби” взимку і “пастухи” влітку)⁴².

Слов'янські племена швидко поширювалися, зокрема в Карпато-Дунайському регіоні. Так, на території Східного Прикарпаття східнослов'янськими групами племен (склавинів і антів) була сформована в VI–VII ст. н. е. археологічна культура Костіша-Ботошани, а на Південному Прикарпатті – культура Іпотешті-Чурел-Киндешті. У Трансильванії утворилася подібна до них культура Братей-Цага-Біхаря. У їхній основі було і місцеве романізоване населення, яке влилось у слов'янський субстрат⁴³. Орієнтовно з кінця VI – на початку VII ст. н. е., у кінці епохи великого похолодання, слов'янські племена вже почали більш інтенсивний процес заселення і Подунав'я та Північних Балкан, зокрема Нижнього Подунав'я – антами, а Середнього і Верхнього – склавинами⁴⁴. Останні появилися від середини VI ст. н. е. і в Західнокарпатському регіоні*. Така первинна слов'янська колонізація, викликана на початку і різким похолоданням, очевидно була якоюсь мірою навіть урегульована (як завжди) візантій-

³⁹ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 263–276.

⁴⁰ В. Д. Баран, “Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н. е.”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 236–308.

⁴¹ О. Йордан, *О происхождении и деяниях гетов*. *Getica* (пер. Е. Скржинской). (Москва, 1960), 71–72; Богдан Томенчук, “Галицько-Буковинське Прикарпаття, як контактна етнокультурна зона склавинів і антів. До проблеми локалізації “Мурсіанського озера” Йордана”, *Тези доповідей міжнародної наукової конференції (до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука)*, (Чернівці, 2019), 105–107.

⁴² Богдан Томенчук, *Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст.*, 209–210.

⁴³ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 297–300.

⁴⁴ В. Д. Баран, “Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н. е.”, 294–302; Хорациу Коріолан, “Северодунайские земли провинции Дакія в период зарождения румынского языка”, 105–110.

* Вже від середини VI ст. слов'яни здійснюють цілий ряд військових походів за Дунай (склавини – у Паннонію та Іллірію, анти – у Фракію). Так, у 550–551 рр. слов'яни в процесі війни з Візантією дійшли аж до Греції та Далмації, підступивши до стін Константинополя. Цей далекий похід став початком і першого значного переселенського руху слов'ян на Балкани.

ською владою. Зокрема, анти стали короткочасно союзниками Візантійської імперії, яка захочувала їх і до військової служби, і до охорони лімесу на Нижньому Подунав'ї. У цей час для Візантії більш небезпечними стали болгари (праболгари) “від хазар” та авари. Так, перші почали походи у Фракію та Іллірію на початку VI ст. н. е., а в кінці VI ст. н. е. ці землі вже були розорені й обезлюднілі. Візантійські хроністи говорять про них як про “мезійську пустелю”. Авари в середині VI ст. н. е. зайняли Північне Причорномор'я (558 р.), а в Дністро-Дунайському межиріччі воювали з антами, які тоді були союзниками Візантії. У 561–567 рр. авари, пройшовши через землі склавинів, дійшли до східних володінь франків. Підкоривши склавинів, 576 р. вони зайняли Потиську низовину (де перемогли гепідів), яка стала центром їхнього каганату. Після цього, вони захопили і Паннонію, вийшовши таким чином за Дунайський римський лімес. У 580–600 рр. авари вже підпорядковували цілі Західні Балкани, дійшовши до верхів'їв Сави і Драви та до Східних Альп. Через Далмацію 586 р. вони навіть здійснили далекий похід до Греції. Всі ці військові походи відбувалися за участю слов'ян. Останні почали й організовану аварами колонізацію західнобалканських земель, включаючи і переселення слов'ян на західні території Східнокарпатського регіону (зокрема в Трансильванію).

Таким чином, Аварський каганат порівняно швидко заволодів великою територією від Східних Альп до Карпат⁴⁵. На початку VII ст. авари розпочали широкомасштабний наступ і на візантійські володіння на Східних Балканах. На цей час (602 р.) візантійські війська покинули Дунайський лімес у результаті повстання в армії. Аварський наступ у цьому регіоні розпочався з походу проти антив, тоді ще союзників Візантії⁴⁶. Розгром антив дав можливість позбутися небезпеки з-за Дунаю та відкрив шлях до балканських провінцій Візантії і до самого Константинополя*.

Як у Західному поході, так тепер і в Східному, спільно з аварами були і слов'яни. Очевидно, як склавини, так і нещодавно підкорені анти. Одною з найбільших подій Східного походу аварів була битва біля Константинополя в 626 р., у якій взяли участь і перські війська. До аварської армії входили загони слов'ян, гепідів і протоболгар. Поразка аварської коаліції стала початком занепаду і розпаду Аварського каганату. Серед підвладних аварам слов'янських народів розпочались повстання і свої державотворчі процеси. Зокрема одною з перших таких ранньослов'янських держав була утворена в Західнокарпатському регіоні “державою Само”. На той час Візантійська імперія почала відроджувати свою могутність. Змінилась і її політика щодо слов'ян, яких вона вирішила використати проти аварів, а з іншої сторони стала сприяти їхній колонізації (внутрішньому розселенню) обезлюднених Балкан з метою включення їх до системи своєї економіки й оподаткування. Для визволення Далмації від аварів було організовано Іраклієм (610–641 рр.) переселення сюди “білих хорватів”⁴⁷. Проти персів було розпочато переміщення окремих груп слов'ян і до Малої Азії**.

---

⁴⁵ Ibid, 302–308.

⁴⁶ Б. П. Томенчук, “Хорвати Галицько-Буковинського Прикарпаття і шляхи їх міграції на Балкани в VII ст.”, *Тези доповідей II наукового семінару*. (Чернівці, 2018), 82–86.

* Візантія навіть була змушена сплачувати данину аварам, підписавши відповідні мирні умови (604–619 рр.). Але це не зупинило військового вторгнення аварів.

⁴⁷ Богдан Томенчук, “Чорногора в історії давніх слов'ян (за Аль Масуді)”, *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис “Галичина”*. Івано-Франківськ, по. 8, (2002), 5–15.

** Слід згадати, що ще в I ст. н. е., у зв'язку з утворенням провінції Паннонія, Рим переселив сюди “50 000 гетів”, а до провінції Мезія “100 000 задунайських мешканців”. Це свідчить як про малозаселеність цих новоутворених тоді провінцій, так і про значну чисельність тодішнього населення Східнокарпатського регіону.

У середині VII ст. н. е. закінчилось велике і довге (від середини III ст. н. е.) глобальне похолодання і почалося різке потепління (максимум у 720 р. н. е.), яке тривало майже до середини VIII ст. н. е. Це був період і кінця Великого переселення народів, і початку їхнього стабільного розвитку – як економічного, так і політичного, що привів до відносного збільшення романського (волохів) населення Східнокарпатського регіону, яке почало набувати рис нової етнічної спільноти. Причиною цього стала міграція окремих груп карпато-дунайських слов'ян на Балкани, а інших повернення на свої первинні північні землі (Подністров'я, Поділля, Волинь, Подніпров'я). Останнє почало сприйматись як переселення з “Дунайської прабатьківщини” (Дунайська концепція Нестора Літописця), яка насправді була лише довготривалою “Карпато-Дунайською зупинкою” в часи Великого переселення слов'ян на Балкани, що привело і до значної концентрації їх у Східнокарпатському регіоні. Історики відзначають, що слов'янське населення тоді тут було більш численним, ніж місцеве, яке почало повертатись на свої землі після римської колонізації та екологічної кризи. Очевидно, саме до періоду “Карпатської зупинки” відноситься і повідомлення Аль Масуді (X ст.) про святилище (“храм”) на Чорній горі (“Північна гора” і тепер гора Піп-Іван у системі Чорногірського хребта), яке, за його словами, було одним з трьох найбільших у слов'янському світі⁴⁸. Таким чином, Східнокарпатський регіон у часи тимчасового, але відносно довгого періоду перебування тут слов'ян став їхньою “другою прабатьківщиною”. Візантійські історики VI ст. (Прокопій, Менандр, Маврикій) відзначали, що слов'яни, які проживали на території лівобережного Подунав'я, вже називали ці землі своєю “батьківщиною” і “землею батьків”.

Після міграції слов'ян на Балкани і їхнього часткового повернення на “прабатьківські землі”, місцеві археологічні культури в Східнокарпатському регіоні надалі вже розвивалися з меншим слов'янським компонентом. На кінець VII ст. н. е. та з початку VIII ст. н. е. на Східному Прикарпатті вони еволюціонували в культуру Хлінча I, а на Південному Прикарпатті – у культуру Дрїду. Перша співвідноситься дослідниками переважно ще з давньослов'янським населенням, а друга – з романським (волохами)⁴⁹. Все ж, очевидно, слов'янське населення Східнокарпатського регіону було ще довго досить значним, що наклало відбиток на всю матеріальну і духовну культуру літописних волохів. Крім того, в кінці VIII ст. н. е. відзначено ще одну хвилю нового слов'янського переселення в цей регіон у результаті кліматичних змін.

Від середини VIII ст. н. е. знову почалось різке і довге похолодання, яке тривало переважно до середини X ст. н. е. (максимум у 820 р. н. е. і 890 р. н. е.). У другій половині X ст. н. е. воно змінилося на недовге і різке потепління, яке тривало до початку XI ст. н. е. (максимум у 980 р. н. е.). З початку XI ст. н. е. знову почалося різке і довге похолодання, яке тривало до середини XII ст. (максимум у 1120 р. н. е.). Воно археологічно добре фіксується відповідними змінами в матеріальній культурі тогочасного населення.

---

* Слов'янське святилище на Чорній горі, про яке в X ст. згадує Аль Масуді, очевидно стало найбільшою святинею для слов'ян Східнокарпатського регіону вже в IX–X ст., коли ці терени були підконтрольні Першому Болгарському царству.

⁴⁸ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 290–294; Хорациу Кориолан, “Северодунайские земли провинции Дакия в период зарождения румынского языка”, 110–111.

⁴⁹ Ibid.

Наприкінці VIII ст. (790 р. н. е.), ослаблений невдачами в боротьбі з Візантійською імперією Аварський каганат було ліквідовано в результаті війни з Франкською імперією Карла Великого (768–814 рр.). До того ж, почалося велике похолодання, яке особливо вразило скотарську економіку аварського суспільства. Франки, перемігши аварів, почали займати їхні землі, зокрема в Західнокарпатському регіоні. Скориставшись загибеллю Аварського каганату, на терени Східнокарпатського регіону стала поширюватися Болгарська держава Крума (803–814 рр. н. е.)⁵⁰. При цьому, зокрема, переселяли сюди болгарських слов'ян і особливо в Трансильванію. Згодом, у результаті політичної кризи у Франкській державі після смерті Карла Великого, у Західнокарпатському регіоні була утворена Великоморавська держава (830–906 рр.). Тиса стала кордоном між Великою Моравією і Першим Болгарським царством. Крім того, Моравія почала контролювати Повісляння і Верхнє Подністров'я, в той час як Болгарія – Північне і Східне Прикарпаття та Середнє і Нижнє Подністров'я. У Східнокарпатському регіоні з Першим Болгарським царством пов'язана Балкано-Дунайська археологічна культура (IX–XI ст.)⁵¹. Місцевому, східному романському населенню (історичним волохам) належала культура Дрїду (Буков)⁵².

У VIII ст., на початку відносно холодного періоду, який тривав до середини X ст., на східнослов'янських землях, від Дніпра до Карпат, празька та пеньківська культури змінилися на культуру (культури) Лука Райковецька, яка є археологічним відповідником східнослов'янських племінних князів⁵³. Серед них: літописних полян, древлян, дреговичів, сіверян, бужан, дулібів, волинян, тиверців, уличів і хорватів. Останнім належали землі Північного Прикарпаття і Середнього та Верхнього Подністров'я. У IX ст. хорватські племена Прикарпаття опинилися у зоні політичного впливу Першого Болгарського царства. На початку X ст. почався політичний вплив на хорватів і Києворуської держави, яка в цей період підкорила і тиверців Нижнього Подністров'я⁵⁴. Зокрема у 907 р. Олег у поході на Візантію мав “пособниками” дулібів, хорватів і тиверців. У 920, 943–944 рр., коли почалось потепління, на Візантію організував кілька походів Ігор, а дорогою “пустошив болгарську землю”, яка переживала велику політичну кризу після смерті Сімеона (927 р.). У 968, 969–970 рр. Святослав здійснив два походи на Болгарію. Взявши “80 міст на Дунаю”, він зробив Переяславець своєю дунайською столицею. У 971 р. він покинув північні болгарські землі, які стали візантійською провінцією. Територія хорватів на той час була під управлінням киеворуських намісників⁵⁵. На початку X ст. прикарпатські землі хорватів опинилися також у зоні

---

⁵⁰ *История на България*. Т. 2. Първа Българска държава. (София, 1981), 130–138; 147–150; 152–153; Хорациу Кориолан, “Северодунайские земли провинции Дакия в период зарождения румынского языка”, 111–119.

⁵¹ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, *Археология Румынии*, 310–324; Хорациу Кориолан, “Северодунайские земли провинции Дакия в период зарождения румынского языка”, 104–105.

⁵² *Ibid.*, 307–310; 110–111.

⁵³ О. П. Приходнюк, “Східні Карпати у VIII–IX ст.”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*, (Львів, 1999), 309–340.

⁵⁴ О. П. Моця, “Карпати в VIII–XIV ст.”, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія. Антропологія*. (Львів, 1999), 341–360.

⁵⁵ Богдан Томенчук, “Археологія долітописного Галича як культового і релігійного центру “Великої Білоїнехрепеної Хорватії”, *Галич*, по. 3, (2018), 10–16.

політичних впливів Угорщини. Але її тут зупинила Києворуська держава*⁵⁶. Угорські племена появилися в Карпатському регіоні в кінці холодного IX ст.⁵⁷. Покинувши 896 р. Нижнє Подністров'я під натиском болгар і печенігів, вони зайняли Паннонську степову зону, пройшовши через Бойківські перевали, зокрема через Верецький перевал, який, на відміну від північноприкарпатських, не був підконтрольний тоді ще сильній Болгарії, а контролювався Моравією. Під натиском войовничих угорських племен скоро впала Великоморавська держава (906 р.), а її землі в Західнокарпатському регіоні відійшли до угорської племінної конфедерації. Після в цілому невдалих походів угорців до Західної Європи, яка почала відходити від десятиліть різкого похолодання, вони почали наступ у Східнокарпатський регіон (після 955 р.). На цей час Болгарія, яка перебувала в стані зтяжної політичної кризи, поступово втрачала контроль над цими задунайськими північними землями (літописна “Болгарія за Дунаєм”). Зокрема в середині X ст. територія Східного Прикарпаття була захоплена печенігами (наприкінці XI ст. половцями).

На середину X ст. в Східнокарпатському регіоні існувало вже декілька племінних князівств (воєводатів), підконтрольних Болгарії⁵⁸. Найбільшими з них були князівство Менуморта в Трансильванії, воєводат Глада на Південному Прикарпатті та князівство Джелу на Східному Прикарпатті. Вони і стали для Угорщини метою підкорення. Перша завоювала Трансильванію, яка ще довго була автономією в складі Угорської конфедерації. Інші стали частиною Угорського королівства лише в 1103 р. У середині XII ст. в східні райони Східнокарпатського регіону (на пограничні землі) було переселено велику угорську групу сікеїв, а на південні окраїни (“Семиграддя”) – німецьких колоністів (“саксів”)⁵⁹.

На території Північного Прикарпаття та у Верхньому й Середньому Подністров'ї, у результаті політичної кризи в Києворуській державі, у другій половині X ст. було утворене Великохорватське князівство⁶⁰. У 992–993 рр. після “русько-хорватської війни” за Володимира (980–1015) його було ліквідовано та включено до складу Волинської доменіальної області. Наприкінці XI ст., у часи феодальної роздробленості в Київській Русі, на території старохорватських земель було утворено три князівства: Перемишльське, Теревовлянське і Звенигородське. На початку XII ст. на теренах Галицько-Буковинського Прикарпаття сформувалося і Галицьке князівство. У середині XII ст. всі чотири князівства об'єднано в одне Галицьке князівство. Його столицею став Галич на Дністрі, який був колись ще політико-релігійною столицею Великохорватського князівства. У цей період нового короткочасного потепління Галицьке князівство досягло свого найбільшого політичного, економічного й культурного піднесення. Саме тоді до його складу належали і землі Східного Прикарпаття, вздовж Серету до Дунаю. На початку XIII ст. Галич став столицею вже Галицько-Волинської держави, яка в середині XIII ст. зазнала нашествия монголів⁶¹.

---

* Угорська інтервенція в Західнокарпатському та Східнокарпатському регіонах привела знову до значного переселенського руху місцевого населення, зокрема слов'ян.

⁵⁶ Богдан Томенчук, *Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст.*, 216.

⁵⁷ Тудор Селеджан, “Румынское общество раннего средневековья (IX–XIV вв.)”, *История Румынии*. (Москва, 2005), 128–130.

⁵⁸ Ibid, 123–127.

⁵⁹ Ibid, 145–146.

⁶⁰ Богдан Томенчук, *Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст.*, 216–223.

⁶¹ Ibid, 214–232.

На початку XIII ст. знову почалося різке і довге глобальне похолодання, яке з перервами тривало до середини XIV ст. (максимум у 1200 р., 1240, 1320, 1360 рр.). Наприкінці XIV ст. воно змінилось на невелике потепління. На початку XV ст. знову почалося різке, тепер дуже довге похолодання, яке тривало до початку XVIII ст. Невелике потепління було лише в середині XVI ст.

У середині XIII ст. в Східнокарпатський регіон прийшли монголи – остання велика хвиля східних кочівницьких племен⁶². Усе ж, на відміну від попередніх, це не була міграція і переселення, а військовий похід великої різноетнічної армії з метою завоювання Угорщини, а пізніше підкорення Європи.

У 1236 р. монголи захопили Куманський (половецький) степ. Після поразки від монголів 40 000 половців Котяна мігрували до Угорщини, перейшовши через галицькі транскарпатські перевали. У грудні 1240 р. монголи зайняли Київ і війною пройшли через волинські й галицькі землі. На початку 1241 р. вони вторглися до Угорщини. Потиська степова ресурсна зона мала забезпечити їхню підготовку до подальшого походу в Західну Європу, яка тоді переживала важкі роки різкого похолодання.

Завоювання Угорщини, якій було підпорядковано вже тоді значну територію Східнокарпатського регіону, відбувалося трьома колонами. Праве (західне) крило Байдара після взяття Кракова (березень 1241 р.) рушило через перевали Західнокарпатського регіону (перевал Яблонка), пройшовши Сілезію, Богемію і Моравію. Центральне крило Батія, після взяття Галича, рушило через ближні галицькі карпатські перевали (Верецький*, Вишківський, Татарівський), які виходили у Верхнє Потисся та в Паннонську низовину (березень 1241 р). Ліве (східне) крило Кадана рушило через галицько-буковинські перевали, але з виходом у центральні райони Трансильванії. Вийшовши до Родни, де були копальні срібла й значне населення, зокрема німецькі рудокопи, вони розділилися на три загони. Один пройшов уздовж східної і південної дуги Східнокарпатського регіону. Другий мав завдання пройти через цілу середню Трансильванію. Третій загін пройшов через Північну Трансильванію, зруйнувавши та знищивши десятки міст і сіл та набравши в полон сотні мешканців краю, у тому числі 600 німецьких рудокопів з Родни. Всі три загони вийшли в Потиську низовину, де з'єдналися з армією Батія. 11 квітня 1241 р. армія Бату і Субедея розбила угорців біля впадіння ріки Шайо (Солони) в Тису, в північній крайній частині Потиської низовини.

Ціле холодне літо монголи перебували в Угорщині, розорюючи країну та готуючись у дальший похід на Європу. Взимку один корпус монголів перейшов Дунай і вторгся в Хорватію та Далмацію, вийшовши до Адріатичного моря (квітень 1242 р.). Другий корпус рушив на Відень. Основні сили Батія і надалі залишались в Угорщині. Навесні 1242 р. звістка про смерть Угедея (грудень 1241 р.) та різко несприятливі погодні умови в цей холодний період (позначилося на ресурсній зоні Покутської низовини) змусили монголів повернутися в зону своїх степів. Зокрема військовий загін, який перезимував у Далмації, ішов через Сербію і Болгарію. Основні сили армії Батія, очевидно, рухалися через Східнокарпатський регіон – тим шляхом, який вони вже проходили 1241 р. Він був найбільш зручним і найкоротшим з виходом у Пруто-Дністровський

---

⁶² Тудор Селеджан, “Румынское общество раннего средневековья”, 154–156.

* Основні загони армії Батія пройшли через Верецький перевал (як колись угри), обійшовши Подільське плато з заходу. Тут була ресурсна степова зона, яка забезпечила багатотисячну кінноту й обоз.

степовий коридор, через землі Галицько-Волинської держави. Починаючи з 1241 р. вони перебували вже у васальній залежності від Золотої Орди. Юридично вона була оформлена в 1246 р. в Сараї між Данилом Романовичем і Батиєм. Усе ж, очевидно, це була лише номінальна залежність (данина та участь у спільних походах), яка давала можливість галицько-волинським князям проводити досить незалежну й активну зовнішню політику проти агресивних зазіхань своїх сусідів (Угорщини, Польщі й Литви). Так, галицько-волинські полки ходили спільно з монголами на Литву (1259–1260 рр.), на Польщу (1286–1288 рр.) і на Угорщину (1285 р.). У зв'язку з тим, що галицько-волинські князі перебували на той час на волинських землях (Холм, Володимир), монголи також не раз вимагали “віддати” їм Галич (прикарпатську “півотчину”), адже вони вже володіли тоді галицьким Пониззям і болохівськими містами. Романовичі, все ж, зуміли зберегти єдність галицько-волинських земель, незважаючи на інколи досить складні відносини з монголами, кочів'я яких підходили аж до східних країв Галицької землі в Пруто-Дністровському й Пруто-Серетському межиріччях.

Зокрема, одна з монгольських орд – улус темника Ногая займала Нижньодунайську низовину. Їх кочів'я появилися на Східному й Південному Прикарпатті, де ще донедавна кочували половці. У 1285–1286 рр. відбувся похід Ногая на Угорщину. Він ішов через Північне Прикарпаття з галицькими “союзними” військами. Повернувшись до Галича із цього невдалого походу, вони здійснили ще один похід, тепер на Польщу (1286–1288 рр.).

Улус Ногая невдовзі перетворився на “Ногайську імперію”, у васальній залежності від якої були землі Галицького Пониззя (Поділля), Південного Прикарпаття та північні Балкани. Зокрема, васалітет від Ногая визнали Болгарія і Сербія (1293 р.).

Наприкінці досить холодних XIII–XIV ст. у Східнокарпатському регіоні появилися два нові державні утворення. На Південному Прикарпатті Валаське князівство, а на Східному Прикарпатті – Молдавське⁶³. Вони сформувалися в боротьбі проти Угорщини, яка продовжувала володіти Трансильванією, та проти монголів. Матеріальна культура обох князівств мала в основі як волоські, так і слов'янські елементи із сильними ще візантійськими впливами. Це був час (похолодання і початок потепління) також інтенсивного заселення цих земель – як із угорської Трансильванії, так і з Північних Балкан. Усе ж, при цьому помітні значні монгольські впливи, особливо на підвладних їм територіях Східнокарпатського регіону, що позначилось на окремих елементах одягу, звичаїв і мови місцевого населення. Подібна “монголоїзація” засвідчена і в самій Угорщині, особливо в часи правління Ласло IV (1272–1290 рр.). Валахія (Цара Роминяска) довгий час зберігала свою незалежність, на відміну від Молдавії, яка до середини XIV ст. залишалась під владою Золотої Орди. Потім Молдавія на короткий час попала під владу Угорського королівства. У 1359 р., в результаті повстання, Молдавія здобула незалежність від Угорщини, яку не вдалося надовго зберегти. У другій половині XIV ст. Молдавія визнала вже васалітет від Польського королівства.

⁶³ Виктор Спинеи, “Господство Золотой Орды в Валахии и Молдавии”, *Золотоордынское обозрение*. Т. 4. (2016), 734–766.

* Особливо холодними для Європи стали XV і XVI ст., які інколи називають “епохою запустіння” – обезлюднення великих територій, зокрема, очевидно, і Східнокарпатського регіону в гірських місцевостях.

У першій половині XIV ст. почався занепад Золотої Орди, пов'язаний з її внутрішньою роздробленістю. На галицько-волинських землях також тривало постійне князівсько-болярське протистояння. Все це разом привело до того, що зміцнілі Польща, Угорщина й Литва почали їх захоплення. У середині XIV ст. (1349–1356 рр.) Галицько-Волинську державу розділили між собою Литовська і Польська держави. Галицька земля перетворилася на “Руське королівство” під управлінням окремого намісника польського короля. У 1378 р. галицькі землі стали короткочасно угорською провінцією під управлінням угорських воєвод за Людовіка Анжу – короля Польщі й Угорщини. У 1387 р., за польської королеви Ядвіги, Галичина була знову підпорядкована Польщі (з 1385 р. Польсько-Литовській державі). На той час Буковина, яка до цього часу традиційно входила до галицьких земель, була включена до складу Молдавського князівства. У 1772 р. Галичина стала частиною Австрійської держави.

На кінець XIV ст., у часи нового різкого великого похолодання, монголи покинули галицькі й молдавські землі*. У той час на Дунаї появилися нові вороги – турки-османи, які завоювали майже цілий Балканський півострів. У XV ст. почалася цілеспрямована експансія Османської імперії проти Валахії і Молдавії⁶⁴. Перша визнала васалітет від неї 1417 р., друга – 1485 р. Трансильванія стала залежною від Османської імперії лише в 1660 р. У 1687 р. вона перейшла під протекторат Австрії, а 1690 р. стала частиною Австрійської імперії. У 1865 р. Трансильванія, як частина Угорщини, увійшла до складу вже Австрійської імперії. Валахія і Молдавія перебували під владою Османської імперії ще до кінця XIX ст. У 1881 р. на їхніх землях було утворене Румунське королівство.

Таким чином, аналіз етнокультурної та етнополітичної ситуації в Східнокарпатському регіоні протягом неоліту – пізнього середньовіччя, у контексті з глобальними природно-кліматичними особливостями цих епох, дав можливість в окремих випадках наблизитися до розуміння складних причин міграційних (переселенських) та етнокультурних і етнополітичних процесів, які відбувалися в різних областях окресленого регіону. В їхній основі, крім, безперечно, соціально-економічних і політичних факторів, часто простежуються і причини, викликані саме глобальними природно-кліматичними змінами, які відбувалися в Європі. На жаль, ще недостатньо сформована джерельна база цих кліматичних змін, зокрема в Східнокарпатському регіоні конкретно, дозволяє лише в загальних рисах зробити попередні висновки щодо їхнього взаємозв'язку з історичними процесами.

Так, у цілому теплий клімат неолітичної доби (VI–IV тис. до н. е.) в Східнокарпатському регіоні дав можливість його інтенсивного заселення різними ранньоплемінними об'єднаннями, які належали до двох великих європейських ареалів: Східносередземноморського і Центральноевропейського. Результатом цього стало формування численних неолітичних культур, на противагу невеликим напівкочівницьким групам попереднього мезолітичного населення.

Початок епохи енеоліту співпав з періодом надзвичайно сильного похолодання (друга половина IV – поч. III тис. до н. е.), яке привело до різкого зменшення населення в гірських районах Східнокарпатського регіону та до його переселення, зокрема

---

⁶⁴ Иоан-Аурел Поп, “От “христианской республики” к “восстановлению Дакии” (XIV–XVI вв.)”, *История Румынии*, (Москва, 2005), 192–193.

в прикарпатські області. На розвиток культур місцевого населення в цей час засвідчено впливи південних культур Середнього Подунав'я та Балкан – як безпосередні (переселення), так і опосередковані. У середині – другій половині III тис. до н. е. почалося різке потепління, яке сприяло розвитку цілої низки нових, уже землеробських культур, серед них кукутени-трипілля, яка швидко поширилася далеко на північ, до Дніпра і Прип'яті. У цей час засвідчено міграції і нового населення західноєвропейського походження та появу кочівницьких племен з Північного Причорномор'я.

Епоха бронзи характеризується надзвичайно нестабільними природно-кліматичними умовами, які в цілому, все ж, були більше теплими, ніж холодними. Різке недовге й невелике похолодання було в кінці III тис. до н. е. та в другій половині II тис. до н. е., різке довге потепління – у першій половині II тис. та невелике на рубежі II–I тис. до н. е. Всі ці часті кліматичні зміни вплинули і на появу безперервних міграційних рухів у Східнокарпатському регіоні – як середземноморських і середньодунайських племен, так і з півночі. Крім них, у період похолодання знову появились окремі групи населення з Північного Причорномор'я. Саме в цей час, очевидно, проходило формування основи північнофракійської етнокультурної спільноти, яка дістала своє завершення приблизно у VIII ст. до н. е.

Гальштатська епоха раннього заліза була в цілому періодом різкого і надзвичайно довгого похолодання. На рубежі II–I тис. до н. е. невелике потепління вже не початку I тис. до н. е. змінилось на довге і надзвичайно сильне похолодання, яке тривало аж до кінця I тис. до н. е. Це був час формування місцевих північнофракійських археологічних культур, які еволюціонували на основі культур попереднього періоду, в умовах складної політичної ситуації, пов'язаної як із кіммерійською, так і скіфською загрозою.

На їхній основі скоро виникли перші місцеві протодержавні утворення (зокрема “царство Дроміхета”), які були включені спочатку в Одриську, а потім у Македонську державу. Крім того, наприкінці цього довготривалого похолодання в Східнокарпатському регіоні появилися з Центральної Європи кельти, а з Північної Європи – германці-бастарни. Різке похолодання в I–II ст. н. е. змінилось на короткочасне потепління, яке сприяло розквіту гето-дакійської культури й формуванню нових ранньодержавних утворень. Найбільшими серед них була держава Буребісти, а пізніше царство Децебала. У цей час Дунай став кордоном Римської імперії, яка в 106 р. н. е. завоювала Дакійську державу Децебала, перетворивши її на римську провінцію, одну з найбагатших. Через 106 років настання періоду великого і різкого похолодання в середині III ст. н. е. та германо-венедська загроза з півночі змусили Рим покинути Східнокарпатський регіон. Це похолодання тривало до середини VII ст. н. е. Саме воно, очевидно, стало й основною причиною Великого переселення народів у Європі, зокрема склавинів та антів на Подунав'я та Балкани. У середині VII ст. н. е. почалось велике (до середини VIII ст. н. е.) потепління. На цей час уже цілі Балкани були повністю підпорядковані слов'янам.

З кінця VIII ст. н. е. до середини X ст. н. е. тривав період нового різкого похолодання. Це був час надзвичайно напруженої політичної ситуації в Центрально-Східній Європі, що мало вплив і на Східнокарпатський регіон. Зокрема, перестав існувати Аварський каганат. Західнокарпатський регіон був підпорядкований Франкською імперією, а потім Великою Моравією. Східнокарпатський регіон став частиною Болгарської держави. Наприкінці IX ст. в Карпатський регіон вторглися угорські племена. На

Північному Прикарпатті й Подністров'ї, де були сильні впливи Першого Болгарського царства, тепер посилилися політичні впливи Києворуської держави.

У другій половині X – на початку XI ст. н. е. почалось нарешті нове різке потепління. У Східнокарпатському регіоні появилася ціла низка племінних князівств (воєводатів), які невдовзі почала підкорювати Угорська держава.

Північне Прикарпаття стало основою формування тут Великохорватського князівства, яке в 992–993 рр. було включено до складу Волинської доменіальної області (князівства) Києворуської держави.

У середині XI – середині XII ст. знову настало різке похолодання. У цей час на території старої Великохорватської держави було утворено чотири князівства: Перемишльське, Тереховлянське, Звенигородське і Галицьке. У середині XII ст. вони об'єдналися в одне Галицьке князівство зі столицею в Галичі на Дністрі, який наприкінці X ст. був політико-релігійним центром Великохорватського князівства.

Ціла друга половина XII ст. була періодом значного потепління, що сприяло розвитку як Галицько-Волинського, так й інших князівств у Східнокарпатському регіоні.

З початку XIII ст. і до середини XIV ст. тривав період довгого і різкого похолодання. У середині XII ст. монголи в боротьбі з Угорською державою короткочасно володіли Східнокарпатським регіоном, зокрема найдовше Східним Прикарпаттям, де були володіння Ногайської орди. Утворена на початку XIII ст. Галицько-Волинська держава в середині XIII ст. стала залежною від Золотої Орди. У протистоянні з Угорською державою і монголами на Південному Прикарпатті утворилося Валаське князівство, а на Східному – Молдавське.

У другій половині XIV ст. було недовге потепління, яке в кінці XIV ст. змінилось на велике і надзвичайно довге (до XVII – початку XVIII ст.) похолодання*. Саме тоді монголи покинули галицькі й молдавські землі. Галичина стала короткочасно угорською провінцією, потім надовго частиною Польської держави, а 1772 р. – вже частиною Австрійської імперії.

Трансильванія, як частина Угорського королівства, 1660 р. стала короткочасно залежною від Османської імперії, а 1690 р. включена до складу Австрійської імперії, пізніше – Австро-Угорщини.

Валахія (Цара Ромунська) довго зберігала свою незалежність. Проте в 1417 р. вона визнала васалітет від Османської імперії. Молдавія до середини XIV ст. залишалась під владою Золотої Орди. У другій половині XIV ст. вона визнала васалітет від Польщі, 1485 р. – від Османської імперії. І Валахія, і Молдавія перебували під владою Османської імперії до кінця XIX ст.

Цей останній пізньосередньовічний період, який пов'язаний з більш як трьохсотрічним різким похолоданням, уже має досить численні документально засвідчені повідомлення в історичних хроніках про факти впливу природно-кліматичних змін на життя

---

* Це був час початку найбільшого похолодання в Європі за попередні 4500 років, який, за образним визначенням кліматологів, отримав назву "Малий Льодовиковий період". Він надовго зробив малозаселеними значні території Східнокарпатського регіону та степові зони, де знаходилися, зокрема, кочів'я монголів. Наприкінці XIV ст. монголи остаточно покинули галицькі землі, які від середини XIV ст. перебували вже в складі Польської держави. Тоді Галичина стала короткочасно і угорською.

і побут населення Європи⁶⁵. Зокрема про небувало довгі сніжні зими, довготривалі дощі й паводки чи – навпаки – засухи, які призводили до неврожаїв, голоду й епідемій, у цілому до різкого зменшення населення та до значних переселенських рухів, коли на десятки років приходили в запустіння великі області Європи й особливо гірські місцевості, до яких належать і окремі райони Східнокарпатського регіону. Як і в давні часи, у цей період тут знову простежуються міграційні рухи, зумовлені як зовнішньою (державною) колонізацією, так і переселенськими внутрішніми й зовнішніми розселеннями. Якщо в південній частині Східнокарпатського регіону вони були переважно південними, то в північній традиційно пов'язані з Подністров'ям, Поділлям і Волинню та навіть з Подніпров'ям. Історично фіксується інтенсивне заселення з цих теренів передгірських і гірських районів, що привело до збільшення тут населення. У періоди різкого похолодання історично засвідчено і зворотний процес переселення з гір та підгір'я на Подністров'я і Поділля чи навіть у східну та південну частину Східнокарпатського регіону. В часи потепління частина цього населення поверталася. Так, історичні джерела фіксують для другої половини XIV–XVI ст. багато “пустих”, “запущених” місць, а вже з XVII ст. появляються нові села й містечка, відзначається різке збільшення населення. При тому навіть у періоди різких кліматичних змін продовжували існувати окремі покутсько-буковинські поселення в передгірських районах, мешканці яких займалися продукуванням солі. Саме вони і ставали основними центрами розвитку нової поселенської інфраструктури у своїх регіонах у часи стабілізації кліматичних умов.

Важливим у цих переселенських рухах пізнього середньовіччя був і політичний фактор, адже Східнокарпатський регіон і надалі залишався великою етнополітичною контактною зоною, де проходили кордони трьох держав: Польщі, Угорщини й Молдавії.

Ця велика етнокультурна контактна зона вплинула і на надзвичайну різноманітність та своєрідність численних етнографічних груп населення регіону. Вони відображають як окремі давні, так і особливо пізньосередньовічні традиції, набуті в процесі цих переселенських і міграційних рухів, зокрема спричинених глобальними кліматичними змінами, які відбувалися в Європі.

ETHNO-CULTURAL AND ETHNO-POLITICAL PROCESSES IN THE EASTERN CARPATHIAN REGION IN THE CONDITIONS OF GLOBAL NATURAL AND CLIMATE CHANGES IN EUROPE (NEOLITH – LATE MIDDLE AGES)

BOHDAN TOMENCHUK

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Faculty of History, Political Science and International Relations
Department of Ethnology and Archeology
57 T. Shevchenko st., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-8378>
e-mail: bogdan.tomenchuk@pnu.edu.ua*

⁶⁵ С. И. Барраш, *История неурожав и погоды в Европе*. (Ленинград, 1989), 238; Е. П. Борисенко, В. М. Пасецкий, *Тысячелетняя летопись необычных явлений природы*. (Москва, 1998), 522; И. Е. Бучинский, *Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем*. (Киев, 1963); А. В. Дулов, *Географическая среда и история России (конец XV – середина XIX вв.)*. (Москва, 1983), 255; С. І. Копчак, *Населення Українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період*. (Львів, 1974), 185; С. В. Кириков, *Человек и природа Восточной Европейской лесостепи в X – начале XIX вв.* (Москва, 1979); В. С. Мыглан, *Климат и социум Сибири в малый ледниковый период*. (Красноярск, 2010), 230; Е. Леруа Ладюрі, *Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів*. (Київ 2009), 144.

SUMMARY

The Eastern Carpathian region is not only a large natural-landscape contact zone, which is characterized by significant natural resources and minerals, but also a large ethno-cultural and ethno-political contact zone. In ancient times, peoples of different origins from Europe and Asia lived here. Including Thracians, Germans, Iranians and Turkic-speaking peoples and Slavs. The influences of many first world civilizations and states intersected on this territory. The Eastern Carpathian region is a large natural mountainous European watershed. For a long time, it played the role of a large, hard-to-reach “wall” (limes) and “gate” on the way of Asian peoples to Europe.

The article analyzes the ethno-cultural and ethno-political processes that took place on the territory of the Eastern Carpathian region (550x550 km) during the Neolithic – Late Middle Ages against the background of global climate changes in Europe. This made it possible in some cases to get closer to understanding the complex causes of migration and ethno-cultural processes. Their basis was often not only socio-economic and political reasons, but also global climate change. In particular, the periods of large multi-year sharp cooling during the Eneolithic (the end of the 4th – the beginning of the 3rd millennium BC), the Early Iron Age (the whole Ist millennium BC), the early (the 4th – the first half of the 7th centuries AD) and the late Middle Ages (the 14th – beginning of the 17th centuries AD). They led to drastic changes in natural landscapes and, accordingly, resource zones. In addition, during certain periods of climate crisis, they became unsuitable for life for a long time, which led to a significant displacement of the population. During periods of warming, they were settled again, but often by a new population. This is evidenced by periods of significant chronological discontinuity between archeological cultures, which are later more monocultural. At their core there are already several cultures, the integration of which was acquired in the area of their new resource zones as a result of interethnic contacts. Periods of sharp cooling are also associated with large migration movements in the region, in particular, of Iranians and Turkic-speaking peoples and Slavs.

In the period of the late Middle Ages, despite new global climatic changes, these ethno-cultural processes, already within the boundaries of state formations, were more stable, although ethno-political ones continued to be complex and often changed. The political factor was also important in these migratory movements of the late Middle Ages. After all, the Eastern Carpathian region continued to be a large ethno-political contact zone, where the borders of three states: Poland, Hungary and Moldova passed. This large ethno-cultural contact zone also influenced the extraordinary diversity and originality of numerous ethnographic groups of the region’s population. They reflect both separate ancient and especially late medieval traditions acquired in the process of these resettlement and migration movements. In particular, they were caused by global climate changes that occurred in Europe.

In general, we can conclude that global climate changes during the entire period we studied were an important influencing factor – both on ethno-cultural and ethno-political processes, in particular on the demography of the population of the Eastern Carpathian region.

Key words: Eastern Carpathian region, global climate changes, ethno-cultural and ethno-political processes, archeological culture, resettlement, migration, Dacians, North Thracian community, Slavs, nomads.

REFERENCES

- Aurel, Rustoy. “Dorimskaya Dacia”, *History of Romania*. Moscow, 2005. (in Russian).
- Bandrivskiy, M. S. “Ethnocultural Situation in the Northeastern Carpathians During the Early Iron Age”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 147–150. (in Ukrainian).
- Baran, V. D. *Ancient Slavs*. Kyiv, 1998. (in Ukrainian).
- Baran, V. D. “The Eastern Carpathian Region in the V–VII Centuries. AD”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 236–308. (in Ukrainian).
- Barrash, S. I. *History of Harvests and Weather in Europe*. Leningrad, 1989. (in Russian).
- Borysenko, E. P., Pasetky, V. M. *Thousand-year Chronicle of Unusual Natural Phenomena*. Moscow, 1998, 522. (in Russian).

- Bryan, Fagen. *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilization*. Kyiv, 2013, 271. (in Ukrainian).
- Buchynskyi, I. E. *Climate of Ukraine in the Past, Present and Future*. Kyiv, 1963. (in Ukrainian).
- Dulov, A. V. *Geographical Environment and History of Russia. The End of the 15th Century – 19th Century*. Moscow, 1983, 255. (in Russian).
- Fedorov, G. B., Polevoi, L. L. *Archeology of Romania*. Moscow, 1973. (in Russian).
- Gumiliov, L. N. *Ethnosphere: the History of People and the History of Nature. Ethnogenesis and the Biosphere of the Earth*. Moscow 2012, 556. (in Russian).
- History of Bulgaria*. Vol. 2. *The First Bulgarian State*. Sofia, 1981. (in Ukrainian).
- Karlym, L. N., Samusevich, I. N. “Global Climate. History and Culture”, *Society, Sphere, Development*, no. 1 (14), (2010), 130–138. (in Ukrainian).
- Klymenko, V. V. “Climate and History in the Era of the First High Cultures (3500–500 BC)”, *Vostok*, no. 4, (1998), 5–25. (in Ukrainian).
- Klymenko, V. V. *Climate: the Unread Chapter of History*. Moscow 2009, 408. (in Russian).
- Kobychhev, V. P. *In Search of the Ancestors of the Slavs*. Moscow, 1973. (in Russian).
- Konoplia, V. M. “Culture of Spherical Amphorae”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 103–110. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. M. “Lendelsko-Polgar Cultural and Historical Community”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 75–86. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. M. “Trypil Culture”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 86–103. (in Ukrainian).
- Kopchak, S. I. *Population of Ukrainian Prykarpattia (Historical and Demographic Essay). Pre-capitalist Period*. Lviv, 1974, 185. (in Ukrainian).
- Korolanus, Horatio. “North Danube Lands of the Province of Dacia in the Period of the Birth of the Romanian Language”, *History of Romania*. Moscow, 2005. (in Russian).
- Kozak, D. “Peculiarities of the Ethnic History of the Eastern Carpathian Region in the Latin Period and in the First Centuries of Our Era”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 163–180. (in Ukrainian).
- Kozak, D. *Venedy*. Kyiv, 2008. (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. I. “Ethnic History of the Eastern Carpathian Region in the Bronze Age”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 124. (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. I. “Ethnocultural Development of the Population of the Eastern Carpathian Region in the Middle and Late Bronze Age”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999. (in Ukrainian).
- Kuchera, M. P. “Long Shafts”, *Problems of the Origin and Historical Development of the Slavs*. Kyiv–Lviv, 1997, 221–228. (in Ukrainian).
- Kyrylov, S. V. *Humanity and Nature of the East European Forest-Steppe in the 10th and Early 19th Centuries*. Moscow, 1879. (in Russian).
- Leroy Laduree, E. *A Brief History of Climate: From the Middle Ages to the Present*. Kyiv, 2009, 144. (in Ukrainian).
- Motsia, O. P. “Carpathians in the 13th–14th Centuries”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 341–360. (in Ukrainian).
- Myglan, V. G. *Climate and Society of Siberia in the Little Ice Age*. Krasnoiar'sk, 2010, 230. (in Russian).
- Peleshchyshyn, M. A. “Ancient Tribes of the Eastern Carpathian Region During the Neolithic Period”, *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 58–74. (in Ukrainian).

Peleshchyshyn, M. A. "Culture of Ware", *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 103–110. (in Ukrainian).

Peleshchyshyn, M. A. "Population of the Carpathian Rin the Early Bronze Age", *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 118–124. (in Ukrainian).

Pop, Ioan-Aurel. "From the "Christian republic" to the "Restoration of Dacia" (14th–16th centuries)", *History of Romania*. Moscow, 2005. (in Russian).

Prykhodniuk, O. P. "Eastern Carpathians in the 8th–9th Centuries", *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 309–340. (in Ukrainian).

Selejan, Tudor. "Romanian Society of the Early Middle Ages (9th–14th Centuries)", *History of Romania*. Moscow, 2005. (in Russian).

Shafaryk, P. *Slovian Antiquities*. Prague, 1837. (in Czech).

Spiney, Victor. "The Dominion of the Golden Horde in Wallachia and Moldavia", *Golden Horde Review*, vol. 4, (2016), 734–766. (in Russian).

Tomenchuk, B. "Archeology of Prehistoric Halych as a Cult and Religious Center of "Great Unbaptized Croatia", *Halych*, no. 3, (Ivano-Frankivsk, 2018), 10–16. (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. "Chornohora in the History of Ancient Slavs (According to Al Masudi)", *Scientific and Cultural and Educational Local History Journal "Halychyna"*, no. 8, (Ivano-Frankivsk, 2002), 5–15. (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. P. "Croats of Halychyna-Bukovyna Prykarpattia and the Ways of their Migration to the Balkans in the 7th Century", *Abstracts of Reports of the II Scientific Seminar*. Chernivtsi, 2018, 82–86. (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. "Halychyna-Bukovyna Prykarpattia, as a Contact Ethnocultural Zone of the Sklavins and the Antis. To the Problem of the Localization of the "Mursian Lake" of Jordan", *Abstracts of Reports of the International Scientific Conference (to the 100-year anniversary of the famous archeologist Borys Tymoshchuk)*. Chernivtsi, 2019, 105–107. (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. *Halych and Small Halych Land 11th–13th Centuries. Historical Topography of Settlements*. Ivano-Frankivsk, 2016. (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. "Ukraine in the Geopolitical Space of the 9th Century. (According to the Bavarian Geographer)", *Scientific and Cultural and Educational Local History Journal "Halychyna"*, no. 7, (Ivano-Frankivsk, 2001), 58–66. (in Ukrainian).

Trubachev, O. N. *Ethnogenesis and Culture of the Ancient Slavs*. Moscow, 1991. (in Russian).

Vakulenko, L. V. "Population of the Eastern Carpathians in Late Roman Times", *Ethnogenesis and Ethnic History of the Population of the Ukrainian Carpathians. Archeology. Anthropology*. Lviv, 1999, 230–258. (in Ukrainian).

Yordan, O. *On the Origin and Actions of the Ghetto. Getica (translated by E. Skrzhyńska)*. Moscow, 1960. (in Russian).